

Met andere ogen

KUNST KIJKEN EN BEGELEIDINGSKUNDE: EEN VERKENNING

Kees FABER

INLEIDING ‘Deze tijd vraagt nieuwe oplossingen die we alleen kunnen zien als we anders kijken. De tijd nemen, even stilvallen, jezelf een vraag stellen, glimlachen om je snelle oordelen, onverwachte schoonheid zien, het even niet weten is mooi en belangrijk in een wereld die doordraait.’ Twee zinnen uit de flyer voor een expositie die voor januari 2021 was gepland in Galerie Noord te Groningen. Corona zorgde ervoor dat het wat later wordt.

Vier begeleidingskundigen met liefde voor de muzen – Robin Stemerding, Jaap van der Veen, Ferry Wilting en ik – bundelen hun krachten en maken een expositie met schilderijen, foto’s, grafisch werk, video en ‘one minut art’. Elke bezoeker wordt uitgenodigd om gericht te kijken, iets te overdenken, te

spelen, nog eens te kijken, iets te maken en in gesprek te gaan. Een presentatie biedt het fundament voor deze ervaring, door antwoord te geven op vragen als: hoe kijken die- ren? Wat zien onze hersenen? En hoe kan ik anders kijken? Allemaal bedoeld om ons bewust te worden van onze persoonlijke manier van waarnemen, en aanzetten te geven om met andere ogen te kijken. Dit alles, in- dachtig de uitspraak van Marcel Proust: ‘De enige werkelijke reis (...) zou zijn om ande- re ogen te hebben, de wereld te zien door de ogen van een ander’ (Lotto, 2017).

Drs. C.J. Faber is begeleidingskundige, fotograaf en schrijver, en redactielid van dit tijdschrift. E-mail: info@keesfaber.nl

In deze bijdrage ga ik in op de achtergrond van ons initiatief. Vragen die daarbij aan bod komen: hoe kijken mensen normaliter? Waarom is het belangrijk om ons kijken te ontwikkelen? Wat biedt kunstkijken in dit verband? Wat is onze boodschap aan de begeleidingskunde? Een bijdrage voortgekomen uit gezamenlijke gesprekken, samen (onder)zoeken en literatuurstudie.

CONSERVATIEF BREIN De onderzoeker en auteur Beau Lotto helpt ons bij de vraag: hoe kijken wij als mensen? ‘Is (...) het nodig om te weten dat wat jij ziet niet dé werkelijkheid is, maar een versie van de werkelijkheid zoals jouw geest die aan jou presenteert? Het is nodig daarvan doordrongen te zijn, en van de mogelijkheid dat iemand anders het misschien beter weet’ (Lotto, 2017). Hij maakt heel duidelijk dat ons waarnemen afhankelijk is van zintuiglijke processen die een directe ervaring van de objectieve realiteit onmogelijk maken. Iedereen ziet wat anders, want ieders ‘raster’ is uniek, op grond van aanleg en uiteenlopende ervaringen.

Maar dat niet alleen. Jaap, naast kunstkenner ook bioloog, vult aan: ‘Onze hersenen zitten ook nog eens zo in elkaar, dat we nieuwe dingen waarnemen door ze te vergelijken met wat we al weten. Ervaringen uit het verleden zijn in eerste instantie bepalend voor hoe we naar iets nieuws kijken. We zijn noodgedwongen conservatief. Ons brein zit vol beelden uit ons verleden en die beelden komen naar boven op het moment dat we iets nieuws zien dat een beetje lijkt op wat we kennen. Sterker nog, en nu citeer ik Lotto: “Veel van onze sociale en culturele gewoonten en reflexen, waaronder religie en politiek en zelfs haat en racisme, zijn gemotiveerd door onze biologische behoefte onzekerheid te reduceren.” In evolutionair op-

zicht is “niet weten” een groot risico, omdat overall gevaar loert. Het opheffen van onzekerheid is de leidraad geweest bij de evolutie van ons brein. Dat wetende, vergt echt nieuw ervaren van nieuwe dingen aandacht en zorg; dat gaat niet vanzelf.’

EEN NIEUW VERLEDEN OPBOUWEN Conservatief kijken is normaal en daar is vaak ook niet zoveel mis mee. Echter, onze samenleving verandert op dit moment zo snel, dat onze ogen het bijna niet meer kunnen bijhouden. Zoals Lotto zegt: ‘Als ons brein door de geschiedenis wordt gevormd, hoe kunnen we dan ooit een vernieuwende toekomst realiseren die niet door het verleden wordt bepaald?’ (Lotto, 2017). Stilstaan en rustig kijken worden gezien als verloren tijd. Een snelle mening is tot norm verheven en een gewogen oordeel, met aandacht voor aspecten als context, nuance en rust, verdwijnt naar de achtergrond.

Het lijkt wel of onze waarneming van de wereld – refererend aan Wieteke van Zeil (2020) – aan het ‘verdorren’ is, terwijl een rijke waarneming juist broodnodig is om onze verbeeldingskracht te voeden. Verbeeldingskracht die we meer dan ooit nodig hebben in deze tijd die gekenmerkt wordt door ambivalentie en paradoxaliteit en waarin al ons handelen nieuwe onzekerheid met zich meebrengt. Hedendaagse ‘wicked problems’ kunnen niet opgelost worden met een simpele ingreep op basis van wat we al weten. ‘De realiteit van het antropoceen vraagt (...) om een fundamentele heroriëntatie, een herijking van de zintuigen. En dat vergt afstand, tijd, rust en tijdelijke onverschilligheid. Anders wordt de verbeelding snel saai en voorspelbaar’ (Jacobs, 2017, p. 57). Robin vult aan: ‘In toenemende mate zijn processen gedigitaliseerd en verloopt communicatie via

staccatotaal of organisatietaal. Dat is een verarming. De verbinding met het fysieke, het tastbare, het lijfelijke moeten we activeren door al deze lagen heen. Het is geen vanzelfsprekendheid dat denken en voelen verbonden zijn.'

Wat we met deze expositie willen bereiken, is dat mensen een indringende, mooie ervaring opdoen die echt nieuw is. Mensen maken iets mee, zien en bedenken dingen die ze daarvoor nog niet eerder hebben gezien en bedacht. Eigenlijk helpen we ze, in termen van Lotto, 'een nieuw verleden op te bouwen' (Lotto, 2017). Een nieuw perspectief, waarmee ze toekomstige nieuwe situaties tegemoet treden en in volle rijkdom kunnen ervaren.

KUNST KIJKT EN DENKT TERUG 'Museumbezoekers blijven gemiddeld negen seconden voor een kunstwerk staan. Ze komen aan, werpen een blik op het schilderij, spieken even naar een verklarend bordje en lopen daarna weer door.' Deze woorden vormen de openingszin van het voorwoord van het boek *Filosofie van het kijken* van Mieke Boon en Peter Henk Steenhuis (2019). Ze schrijven verder dat ze het een mooi gezicht vinden als mensen wat langer blijven staan, met elkaar in gesprek gaan, naar voren lopen en weer naar achteren gaan, iets aanwijzen op het schilderij. Leren kijken, daar gaat het de auteurs om. Ze gebruiken daar bekende kunstwerken en grote filosofen voor, waarbij het doel heel helder is: 'Wie meer van zichzelf ziet, ziet meer op schilderijen, en omgekeerd.'

Geraakt worden door kunst hangt af van kennis over kunst (bijvoorbeeld van compositie, lijnen, kleur en textuur), maar nog veel meer van de kennis die je hebt over jouw manier van kijken. Je persoonlijke wijze van

waarnemen staat in directe relatie tot de manier waarop je over kunst denkt en oordeelt. Elk kunstwerk fungeert als een spiegel: wat je vindt, ben jezelf. Thijs Lijster gaat in zijn boek *Kijken, proeven, denken* (2019) nog een stap verder. Hij schrijft over het moment dat we naar een kunstwerk kijken: 'We hebben het gevoel geconfronteerd te worden met iets betekenisvol, zonder dat we die betekenis precies kunnen determineren. Iets wat ons aanroept en om duiding vraagt, soms zelfs iets wat ons ter verantwoording roept en ons wil veranderen.' Hij is van mening dat onze verhouding met kunst van een principieel andere orde is dan die met andere dingen: '(...) Het kunstwerk staat bij uitstek op gespannen voet met de wijze waarop de objecten zich volgens het westerse denken behoren te gedragen, namelijk passief en zonder eigen stem, wachtend op de betekenis die er door ons, actief denkende subjecten, aan toegekend wordt.'

Kunst leeft, kijkt en denkt in zijn opvatting terug naar de kijker. Het kunstwerk is zelf een vorm van denken, een ding dat denkt. Hij haalt kunstfilosoof Georg Betram aan, die vindt dat kunstwerken lijden aan een 'mangelden Selbstverständlichkeit' ofwel een gebrekkige vanzelfsprekendheid. Hij bedoelt daarmee dat kunstwerken van meet af aan vragen stellen: 'Vragen over zichzelf – wat is kunst en ben ik nog kunst? – maar ook vragen over de beschouwer en de wereld. Daarom is kunst altijd met denken verbonden.' Een kunstwerk is nooit af en heeft de kijker nodig om tot leven te komen. Het komt neer op een pleidooi voor een dialogische, dynamische manier van kunstkijken, waarin het er niet om gaat dat iemands (impliciete) opvattingen worden bevestigd, maar dat deze worden bevraagd. Er is meer dan: 'Ik vind het mooi', of: 'Ik snap het niet.'

'Kunst is per definitie dubbelzinnig. Het is nooit wat het is. Je ziet niet wat je ziet', zegt Maarten Doorman in dit verband (Doorman, 2016).

KUNST BIEDT RUIMTE Welke rol speelt de bedoeling van de kunstenaar in die dialoog? Vertelt de kunstenaar niet wat het juiste verstaan is? Een moeilijk begaanbaar pad in de ogen van Wieteke van Zeil – alleen al omdat veel kunstenaars overleden of niet beschikbaar zijn – maar kennis over de (veronderstelde) bedoelingen van een kunstenaar kan wel degelijk helpen om een goed oordeel te vormen. Echter: 'Zolang een kunstwerk "werkt", hoef je niet te weten wat de maker ermee wilde zeggen. Het is ook prima als het anders werkt dan de kunstenaar voor ogen had.' Even later schrijft ze: 'Beeldende kunst heeft geen gebruiksaanwijzing, het zal dus altijd "vertaald" moeten worden door ons. De bedoeling halen we er zelf uit, of we nu iets weten van de maker of niet. En daarbij bepalen onze emoties hoe we het beoordelen.'

Door die ruimte is kunstkijken zo geschikt om je waarneming te scherpen. Ferry: 'Kunst doet altijd een appel op je, er is een heen en weer-beweging. Als ik in een galerie of een museum ben, dan verhoogt mijn intensiteit van waarnemen. Een kunstwerk zorgt voor een hier en nu-ervaring.' Robin beschouwt kunst als een ruimte om te reflecteren, spelen en ervaren. 'Kunst spreekt tot ons, zorgt dat we ons verwonderen en heeft geen direct belang. Het biedt een vrije ruimte, waarin zonder consequenties zelfvinding en ontmoeting kunnen plaatsvinden. Kunst kan, in termen van Winnicot, als transitieobject fungeren: het helpt om een stap te zetten van het bekende naar het onbekende (Winnicot, 2005). Kunst vraagt niet om een kant te kie-

zen, maar biedt gelegenheid om uit te wisselen wat voor ons van belang is en waarin andere paden zich aandienen op basis van uitproberen en experimenteren.'

Ruben Jacobs levert in zijn boek *Artonauten. Op expeditie in het antropoceen* op dit punt een mooie, eigenzinnige bijdrage. Het antropoceen is het moment in de aardse geschiedenis dat de mens een geologische kracht werd. De vraag is op dit moment niet of de mens in het centrum van de wereld staat, maar wat voor mensen in het centrum van de wereld staan. Hij ziet een grote rol voor kunstenaars om onze relatie met de aarde te vernieuwen. Hij plaatst ze als "artonauten" in het rijtje argonauten, aeronauten, aquanauten en astronauten – allemaal onderzoekers die gefocust zijn op het overschrijden van grenzen. De artonaut, als esthetische verkenners van de nieuwe relatie tussen mens en aarde, kan wellicht luiken openen, ons met andere ogen naar dezelfde werkelijkheid laten kijken. Jacobs pleit voor een 'algehele herscholing van de zintuigen' om de verbeeldingskracht te voeden.

ANDERE OGEN ONTDEKKEN Andere ogen vinden, gaat soms 'vanzelf'. Jaap vertelt dat zijn fascinatie voor anders kijken is begonnen in Parijs. 'Ik was daar met de middelbare school en als zestienjarige was ik volledig overdonderd door de schoonheid die er overal was. Ik zag de kathedraal van Rouen geschilderd door Monet en dacht: hij schildert op een slordige manier steeds hetzelfde gebouw en ik krijg het gevoel dat ik weet welk moment van de dag en hoe warm het is. Hoe kun je in godsnaam met slordige verf zoiets teweegbrengen? Dat vond ik fantastisch. Je weet dat het niet echt is, maar het raakt je des te meer. Parijs was bijna schokkend, zoveel schoonheid. Ik zei tegen een

vriendje: “Dit is alleen maar mooi.” Alsof ik er schande van sprak; het mocht eigenlijk niet.’

Ferry is zelf op zoek gegaan. ‘Ik ben opgegroeid met: onderzoek alle dingen en behoudt het goede,’ vertelt hij, ‘maar van tevoren was wel bedacht wat het goede was. Mijn vader zei altijd: “Jij denkt veel te veel na.” Ik probeerde mijn denken te temmen, maar dat ging natuurlijk niet. Ik had niet genoeg, zeg ik nu, aan “nature” en “nurture”, het ging mij om “future”. Op een gegeven moment pakte ik de bus naar de grote stad, nieuwsgierig naar wat er nog meer is. Het leven werd rijker, ruimer. Het werd ook complexer; soms frustrerend, want ik wilde gewoon antwoorden vinden. Maar ik leerde om het niet-weten uit te houden. Ik ging naar de kunstacademie en kreeg les van een docent die ik totaal niet begreep, maar dat was juist de reden dat ik naar hem toe ging. Iets in zijn taal en mimiek, in zijn voorbeelden en kleding fascineerde mij mateloos. Daar wilde ik wel meer van.’

Robin vertelt over zijn leerweg: ‘Ik maakte kunst, maar vloog alle kanten uit. Mijn schilderen kreeg pas een plek, toen ik mijzelf in de gestalttherapie vragen leerde stellen. Kunst hielp me om die vragen te stellen en op zoek te gaan naar antwoorden. Mijn wereld opende zich met behulp van beelden. Ik kon mijn belevingswereld spiegelen aan mijn kunst, ik kon ermee in wisselwerking treden. Later, op de kunstacademie, kregen we enerzijds kennis over het hoe van kunst maken, maar anderzijds leerden we deze kennis totaal los te laten, als we eenmaal aan het werk waren.’

BEGELEIDINGSKUNDE Belangrijke en soms heftige ervaringen; van grote betekenis voor het leren kijken. Die ervaringen zijn niet ie-

dereen gegeven: we zijn van mening dat de begeleidingskunde hier een taak heeft. Anders leren kijken is cruciaal in elk ontwikkelingsproces en het werken met kunst kan helpen om dat te realiseren. ‘Als begeleidingskundigen hebben we hierin voor te gaan’, vindt Ferry. Onze expositie is een ruimte waar je met collega’s en cliënten heen kunt gaan en waar je wordt uitgenodigd om je van je manier van kijken bewust te worden en deze te verrijken.

De expositie stopt na vier weken, maar dat betekent niet dat wij ook stoppen. In de vorm van trainingen, workshops, gastlessen, presentaties, publicaties gaan we door. En in reguliere begeleidingssituaties kunnen opdrachten uit de expositie – in vereenvoudigde vorm – ingezet worden. Denk aan een opdracht bij een schilderij als: ‘Wat zie je als eerste? Wat als tweede? Wat als derde? Wat zegt het schilderij je? Hoe kijkt het schilderij naar jou?’ Of aan het maken van een beeldverhaal met zelfgemaakte foto’s bij een vraag als: ‘Wie was je, ben je en wil je zijn in je werk?’ Of leg een team een groot aantal afbeeldingen van beelden voor en vraag: ‘Welk beeld komt bij jullie in de hal? Neem de tijd voor het proces dat op gang komt, koester de ambivalentie en meerstemmigheid, stimuleer het gebruik van “zoektaal” en geef feedback op (impliciete) oordelen.’

Jaap: ‘Anders kijken vraagt moeite en daar heb je elkaar bij nodig. De teams die ik begeleid in de zorg kijken voornamelijk vanuit de eigen professionele blik. Wat zou het mooi zijn, als een arts een jongetje en zijn moeder het advies geeft: ‘Doe hem op voetbal’, in plaats van hem pillen voor te schrijven. Dat is anders kijken, over je professionele grenzen heen. Ik heb de ervaring dat kunst kan helpen om dat bredere perspectief te ontwikkelen.’

Robin is ook beeldend therapeut en ziet dat er in zijn vak in toenemende mate voor gekozen wordt om de bewezen werking (evidentie) centraal te stellen, in plaats van het menselijke en zoekende. ‘Ik merk gelukkig dat de begeleidingskunde die creatieve ruimte wel wil omarmen en daar draag ik graag aan bij. Deze expositie is nog maar het begin.’

TOT BESLUIT Het was en is een boeiend proces, waarin we op een dynamische wijze de rollen van kunstenaar, onderzoeker, kunstbeschouwer, begeleidingskundige en projectmanager vervullen. Met zoeken, overdenken, uit de oplossing blijven, ideeën verrijken, meerde perspectieven vinden en andere geluiden opzoeken. Prachtige ontmoetingen zijn het, waarin de dialoog – met het kunstwerk, met zichzelf, met de ander, met de samenleving – ertoe bijdraagt dat ons waarnemen zich ontwikkelt, en breder, dieper, kleurrijker en betekenisvoller wordt. We hebben onszelf gegund, wat we anderen gunnen. We gaan door, de expositie komt er en we blijven mensen introduceren in de spelset ernst van het kunstkijken.

De laatste regels zijn voor auteur Ali Smith in een bijdrage van Hans Bouwman in de Volkskrant: ‘Door aandacht te geven aan kunst, boren we een bron aan in onszelf en krijgen we toegang tot onze verbeelding. De kunsten bieden ons nieuwe perspectieven, ze zetten ons aan het denken en activeren onze zintuigen. Ze maken ons erop attent dat we meer zijn, rijker zijn, anders kunnen zijn

dan we geneigd zijn te denken. Ze leren ons dat we ons uit vaste patronen kunnen bevrijden, aan onszelf kunnen ontstijgen en ons kunnen openstellen voor andere mensen, voor de wereld. Dat we anders tegen de wereld kunnen aankijken’ (Bouwman, 2020).

LITERATUUR

- Boon, M. & Steenhuis, P.H. (2009). *Filosofie van het kijken. Kunst in een ander perspectief*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Bouwman, H. (2020). Werken naar het licht. Achter het boek: Ali Smith. *De Volkskrant*, 12 december.
- Doorman, M. (2016). *De navel van Daphne. Over kunst en engagement*. Amsterdam: Prometheus.
- Jacobs, R. (2017). *Artonauten. Op expeditie in het antropoceen*. Rotterdam: V2-Publishing.
- Lijster, T. (2019). *Kijken, proeven, denken. Essays over kunst, kritiek en filosofie*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Lotto, B. (2017). *Anders kijken. De kunst van het waarnemen*. Amsterdam: Overamstel.
- Winnicot, D.W. (2005). *Playing and reality*. Leiden: Taylor & Francis.
- Zeil, W. van (2020). *Altijd iets te vinden. De kunst van het oordelen*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.